

լամայ՝ որ Գարբառնկի կտուավարեցն էր եւ այս ժամ մանակ Վարդ երկրում կը գտառն էր, զայք թուղթ Տփիսի (այս քաղաքը Կովկասի լեռներում է) ընակիսի ապա պատերազմաց նորս հետ, մինչեւ նպաց հազարներցան եւ աստացան նորանից ներուցն։ Երկու կողմին կայացած գրաւոր համաձայնութիւն, որից յետոյ Հարիր գրեց հետեւեամ։

Յանուան Աստուծոյ ամենադիմակթանի եւ ամենապրամածի. Հարիր ի. Մասամայից առ Տփիսի՝ Վարդ Հորմուզ երկրի մեսնիչք ողջո՞մ. ձեր վերաբերմամբ եւ կի փառաւորման Աստուծ, բայց որից չկայ մի այլ աստուծած։ Մեզ մօտ եկաւ ձեր պատառմառու Տուփին, մեջ ծանուցեց ձեր խօսքը, յանձնեց այս ինչ որ գույք ուղարկած էր եւ յայսնեց ձեր կողմից ձեր կոմք իրը, թէ մենք ազգ չենք։ Եթաքի այսպէս էիմք մենք, մինչեւ հզորն եւ բարերեալն Աստուծ մեզ Մուհամեմեդի ձեռքոր ուղիղ ճանապարհով տարառ եւ իրավիք շնորհի մեզ ոչնչութիւնին, սորութիւնին եւ ազիսութիւնից յետոյ զօրացուու։ Ապա Տուփին հազարեց, որ գույք մեզ հետ խալազութիւն կը ցախաք. ես եւ հաւատացեալք, որ ինձ հետ են, ոչինչ չունիք գորս գէմ։ Առ ալպարհուս եւ Արդուալահման է։ Զայք Առևլիմին, որ մեր աստուծաբաններից եւ Պորանագէտներից ամենակատարեալն է. նորա հետ միասն կը գնեմ ձեր ապահովութեան վերաբերու տուլզով, եթէ համին նա ձեզ կը յանձնէ, ինչ ինչ է շնորհուած, որով բացիքաց պատերազմէ յայտելու, որով հետեւ Աստուծ չի միք անհաւատարիմեներին։

“Յանուան Աստուծոյ ամենապրամածի. ամենաողջամածի. այս է Հարիր ի. Մասամայից Տփիսի Վարդ Հորմուզ երկրի բնակչաց նիրած թուղթը յազահնութիւն ձեր կենաց, բնից, վանօրէց, եկեղեցեաց եւ ազօթատեղիք այն պայմանով, որ գույք հպատակիք եւ ամեն ըստու նիր ունենաց դժմահարիք վնարէ. գույք պատառառ էր մեզ նիրին ձեր մատեմնկան նորհուրդը եւ օգնութիւնն Աստուծոյ եւ մեր թշնամաց գէմ, հիւրդնալել ճանապարհորդին այս ուստի բնակներով եւ խիթքներով, որ ինչեւ են գորի հետեւութիւնն, նորա ընդցցուց ծառայիկ տանաց որ եւ կ վասի ձեզնից մէկին։ Եթէ իսլամ բնուուէք, ազօթք անէք եւ աղքատաց ուրաքանչիւնն առ մեր հոգաւոր հայտնիքն է. կը կրօնի մէջ եմ մեր հոգաւոր պրամեթիւնն կը կույցիք։ Այս էր իր երեսը Սատեանց, նորա մասքարեցիք, նորա դրբերից եւ նորա ժողովրդից գարձնէ, մենք նորան բացերաց պատերազմ կը յայսարպենէք, որով հետեւ Աստուծ չի միք անհաւատարիմեներին։ Այս են Արգուլահման ի. Խոլիք, շալջամ եւ հյադ, գույք նորահաւ, ես վկա կը կոմք Աստուծուն, նորա հրեշտակները եւ հաւատացեալներն։ Աստուծ իրեն վկաց բաւական է։”

(2804) 24 թ. Վարիդ ի. Օքբայ արշաւեց Ասրպատականի եւ Հայոց վերայ, որովհետեւ

։ Հայոց մերեւս կարգաւոր է կլի թօքուլուս. բէլս- զորի ունի կլի որ հաւատառեն կարգաւու է կլի սիկուսու։

բնակիչք Խելչեցին խաղաղութեան պայմանները, որ նորո հասատաւել էին Օմարի ժամանակի խորական կանոնների հետ։ Այսպէս կ աւանդէ Արբի Միհրանիք, ինչ ըստ պատասխանի եւ Հայոց վերայ, իւր մաս կուէրով Սալման ի. Ռաբիրայ Բահչինի, նու ուղղութից նորա իւր առաջապահ դնիք հետ, ինչ ինչն ամրող զօրըով առաջ բնա մաս Ասրպատականի, ի նկատի անհարավ անցնուալ Հայուսատան։ Նորա համանուվ Արգուլահմ ի. Շարուպը ի. Աֆղ Աչմար 4000 զօրով ապաստակեց Մուշան, Բարբար եւ Թայրաման, վիասեց բնակչաց դյուրին եւ աւարի առաւ ժողովուրդը թագնեցաւ նորանից, ինչ նա գերեց նորանից շատերին եւ եկա Վալիդ ի. Օքբայի մատ միլինն խաղաղութիւն կատեց Ասրպատականի բնակչաց հետ՝ 800.000 զրամ վճարելու պայմանով, համանակ նորա եւ Կուզայի վիճակ ի. Խամանի մէջ 22 թ. տեղի ունեցած պաշագործութեանն էր Երբ Ասրուլահմ ի. Շարուպը իւր աւարաւութիւնը անվան մերագրածաւ, Վարիդ ուղարկեց 24 թ. Սալման ի. Ռաբիրայ Բահչինի 12.000 զօրով Հայք, որ կորպուսեց, սպանեց, գերեց եւ վերաբանաւ աւարով Վալիդի մատ։

(Ըստ Հայոց իշխանության)

Բ. ԽԱՆԱՄԱՆԻ

ՀԻՆ ՀԱՅՈՅ ՏԵՂԻՈՅ ԱՆ ԱԻՆՆԵՐԻ

(Հայուսաւութիւն)

2. Այսդութիւն՝ կազմուած այս եւ պարու բառեւ կը անշանակ է Արծու (ասեանց) պակունքը։ Այծպակունքը՝ Մարգաղին կարեն բաժնող լեռան անունն է, ուստի Լինի աշխարհացուցին համեմա՝ Լյերլի-դաղ, որ գեւ ի հիւսիսային արևելք շարունակեալով դեկիլ-բուռու կը կուչի, շեւ է մեր երեւելք երկարեալով՝ Փալանդէգէւն։ Ըստ պատ Մեզեղուախով կրնայ խալիան լեռը հակարպուիլ։

3. Կեր Մասու ըստուածով՝ Ասրբերեան հետ Սիրիան էր հաւատառու կ, հմմա. Խեմք. ՀՀ, 123 անուն եկեալ հասն ի գաւառն բնաւուեաց յոտն Մասունց՝ ի վասն Արծ կը կուի երախաւորը (Յայսաւուըքը)։ Արծէկ (տես թիւ 88) էր գիւղ եւ կղիք, որուն հետ միրն էջ 189 տվետու կղիքն կը յիւսիք. Կ'երեւայ՝ թէ Ծիրպան անուան հետ նոյն է Միփան լեռան անունը։ Ներ աղաւաղեալ անուան,

։ յակս ունի յայ Տարի (I, 174) գրութիւն, որ ա. եւ հաւատական կը իւսիք։

։ Հմմա. արաբ. այ-Տիբան Բալադր 199 է մը լութեայ (Անիսթ-այ) եւ Արծէկ, անս Ղազարիան, Արմենիան ունտեալ աստիւաց հետեւ անուան։

իշտքես արգէն Ափքքեան իմացած է, յայտնապէս Սիման Մատիուր՝ “պարու Մատիուն զանազան երև համար է (առ վար թիւ 182 եւ Յաւելուած Ա.)։ Այս անզն ալուսալ ապրակ (բարձր դասի, բարձր ձևի) մը Ամաց Ընին արեմանեան կէս կը պատէ։”

4. Բաղչէ (սեռ. Բաղչէց Սեր. 139, տարբեր ընթերց,՝ Բաղչէց Թուլ՛. Արք. 110 Դան.) մէրը թիւ 26 միշտած պայուսան Պիթիսն է, արար. Badlis եւն Յան. (չելէտօնը) Բալաւէտան ձեւին շատ լաւ կը յարմարեր թովմ Արդրունոյ 110 Դան. Բաղչէց առարբեր թնիվ բնից բրցուածը, բայց Արենուի է գործուն մէջ Բաղչէ գրեւ Համառակ կ'իւն հին հայ. Քաղչէց մը Բացացայտ չէ թէ Խորենաց պարագանեած ախտարժարամ հին Ազգնեաց (Խորեն ձր գուտառին տես վերն էջ 186) թէ Բաղչէնեաց կ'լուսնոյ Բաղչէց բրերն, որ Բաղչէու հազարը կը փակէր: Արդէնոյ ախտարժարի 428 Բաղչէնեաց ընճայէլ Հնագյղն ժամանակի Համար շանական թիւն շանիւ Հման. Ինքն. ՀՀ. 12.3: Տարածոյց շնոյ որ պա երկու գուտառեածնեան առհանին վայ էրու Խորենին էջ 139 ի. գործուն Բաղչէ եւ Բաղչէնիք Ռշտունեաց (Վանան յին Տարուա-արեւելեան կողը) իշխանին կը վերաբերէին։

5. Երեւարը գուտառին փարիի եւնէլ լին է այս գալուն բնդ մէջ Գօլիմ եւ Կինդիրանի, “որ գարնան քանի մը ամս մեծ մասամբ լին կը գուտանոյ” Belek Bigr. z. alten Geogr. 2, 81: Այս գատչն իրը 5 անդը. մըն երկարէն է՛ համարէն գեղ հարաւ, եւ շ մնալ լոյն: Երեւ գուտան միւնքը կը հային եւ առաւելիքը լմաներն կը թափին, կաստորելապէն կ'որոյն գտշն, որ շատ մը բլուրներով փակուած է՝ Վանոյ իրն իր 5-6 անդը մըն հետո հետու հարաւային ափին կողմէն. տեղ տեղ ջուրը 10 ոսք խորաթիւն կ'առնենոյ: Վերջապէս ջուրն երեք ստորերեայ ձամբաներէ եւ քանի Ժուրիշ փարիի ծախքէր է քաշուի կամաց կամաց: Երեւ հոգու երերէն կ'ելլէ, զիւլացիք իրենց արուեր կը մշակէն, որ երբէմ արուեր մըն կ'առն է Արմենիա 2, 139:

6. Խոյ. Խոլ. 31, Խոլ. 607, սեռ. Խոյաց. Խոյ. 13, 15 (առ վար թիւ 27), Թուլ՛. Արք. 120, Լեռ. Խոյ. անհանուած Արք. 118, 121, “ի լինէն Խոյթայ” Արք. 188, “պատան Խոյթայ” Արք. 44, արար. Խոյ Յանը 2, 501. Խոյթէն Պատ. 107 = յի. Խոյթէն գելլոյ Գելլոյ Ափոր Ափոր. Էջ 48, արար. al-Xui'diyia “պատին ին բարբարուալ Arta'n անուանուած” Baladnri 211, Nöldeke ZDMG. 33, 165. Այս ժողովդեան եւ գուտառին դիմամուր մեն վերն էջ 313 եւ 127: Տամարհաց յոյշներու վայ գուտառի Խոյի կը նշանաւուի.

1 Էջ 489 Ցաւելէտ եւ Ռ-դիմէր մէջ կ'ըստ ի. Մատիուր ըսելվ. Փատոսսաւ աւ Սիման լուս կը հասկնայ: Տես Եղիշեր անու ան տակու:

2 Հման. Մատագիրը որ մերի Հարը գուտառին Կընծայուի, մերթ Ապահունեաց:

3 Աման. Եթէ թիւ Ապահունեաց:

այսօր ան Շնչումն ըլլալու էր խութիւն. Այժմեան Խոյթի համար ան Տօնուշէկ Սատուն եւն էջ 61. 29. Առ-դ-վանէն Խոլ. 607, Առ-դ-վանէն սեց յոր (կարդա՞ Առ-դ-վանէն յոր) Խոլ. 31: Առաւան համար տես Համծ. Զ.:

30. Տարան (միջն հայ.՝ տվ զրուած եւ հնչուած), սեռ. Տարան, շատ անդամ իշխաւած՝ սկզեալ Փաւատուէ, պայուսան Պերկիրն Տարանոյ, Փաւատ. 42, 48, “գաւառն Տարանոյ Փաւատ. 44, 114 եւն, Պահանգ Տարանոյ Կորին 24, լու. Տա(u)րանիւմ Տարին. Տարեգ. 14, 24, լու. Տարան (թէ էպէ Տարանի այս թագիա) Պրկնաց. 1, 267 bell. Pers. Տարան Կաս. Ծիրանասին de adm. imp. էջ 182 եւ շար., ասկէ Տարանից ան 183 եւ շար., արար. Տարը Ալանդ 211, JRAS. 27, 11, Յանը 3, 543. Այս դատարին մէջ բաղադրիւ սեղեր կային, սրոնցմէ շատերը հնագյղն ժամանակները կը յիշուն (Խոճին. ՀՀ. 92): ՀՀ. 92-113), լ. օր. Աշշէլու Հայոց հոգեւոր կենաց զմառած քաղաքը թ. գորոն, ասդէ ըստ Ավանին Տեղպահ Հայոց Մեծաց էջ 46: Տամուռ Ասհակայ Պաթօնեւի (Հման. Խոճին. ՀՀ. 93): Ակարակետի արեւելակողմը. ան Համծ. Զ. կ-ը-շ-ի-թ, մասուշ նուե Գլուխյան լուսած Ամին. ՀՀ. 98, թիւ. Չափրան Քիթիրտի կողմէ Արմենիա 2, 191:

Անդամակառ կ'կիրտի գործ քելլիսամ Քիթիրտի գործ գուտառ անդամակառ եկեկեցին Խոճին. Դաշ. կ. 194 (թիւ. լու զննդակի բառէն, լուէ զննդակակառը,) Մարտունուի Հրամանախղը. Գլուխյան կամ Խոճին Աստիք Առ-եւ-եւ-լ (սեռ. Ս. Առ-եւ-լց), այժմ Առ-եւ-լց մակը, Մշէն երկու ժմառ հետու կ'արեւելք Խոճին. ՀՀ. 188. ան Լինչի, Կիպրաբարտ, Տեղոր եւ կինէի աշխարհացցները. Մա-Ն. Ձեռնոր 37, 38, 43, Յափ. Մակի. 13, 21 եւ շար., Ասոյ. 192, ամէն աշխարհացցներու վայ սոյսու ալ Մուշ, գիւտուր քաղաք նոր կ'ուրութ. Հ-ցեկ-ց էլ-լ մէն Զ. Հած. ի. մէջ Հայիք անսաւն տակ, այժմ Հայիքի, Գրգերէն Խասիկ անսաւնուած: Գրիւնի եկեղեցւոյն մէջ կ'ըստի թէ կ'այ Ս. Եկեղեցայ գերեվմանը, որ թէեւն հոս ննած է, բայց Օշաման թաղուած է Այս եկեղեցին Քրիերու եւ Եղիշեներու ալ նուիրասն է, որ զարն զիւաբէթ Ել-խասիկ, կամ “Տէր Ել-խասիկ կ'ունուեած Խոճին. Նոր Հայ. 191. Թիւ. (սեռ. Թու-յ) Խոճին. ՀՀ. 104, այժմ Տի Լինչի եւ Կիպրաբարտ քով Կիպրա-սուի Հրամանախղը, Միղուագիստ մէկ բարեւ վայ Խոճին վայ Խոճին. Նոր Հայ. 191. Կաման (Հյ. Կիպրու-յ) Խոճին. ՀՀ. 105 (Պալ-լունեաց փարիի վիճակին մէջ տես թիւ 95 Դան.), այժմ Գավար Լինչի քով Սուրբ Կիպրաբարտ արեւմակողմը. Մելու, Լինչի քով Լեցդիկ, տես վերն էջ 189 եւ Ալիշտի աշխարհացցը (Տեղպահ գոր Հայոց Մեծացը): Խոճին Խոճին. ՀՀ. 106, այն

1 Հման. Միղուագիստ Հայոց Մեծաց էջ 23:

2 Ալիշտի հայերէնի մէն նշորինակներու յանց անդամ մասն է նաև հին հայ. մազիրներու մէջ ես յաջորդ տղերու մէջ հին մերը կը դորձածէն: Ա (Անշեալ յերկիրն Տարանաց պարագանեաց) Առ-դ-վանէն Տարանուաց յոյշը (Տեղպահ գոր Հայոց Մեծացը): Խոճին Խոճին. ՀՀ. 106, այն

լեռան տոքն, որուն վասն է Առարելոց վանըր, Taylor JRGS. 35, 42, ոյժմ Khouren (Խորէշ) Cuinet 2, 586. Առաջան, Դ. գործն Մուշեղ Մատենակնայ բրդը, Մարտառուի վայ Խնճք. ՀՀ. 107, ոյժմ Oghkan' Cuinet 2, 586, տես Համ. Զ. — Օյ ոյ է Ա-ի Խնճք. ՀՀ. 108, տես Համ. Զ., ոյժմ Առերան, Խնճք. Կոր Հայ. 191. Ա-ս-ը (Հյ. *Ա-ս-ը-ի) Խնճք. ՀՀ. 108, ոյժմ Առաջ Առաջ Թե օժանակներն վայ Կարառուի, որ իր ճարսով մեղեղ Ապամոր կը հոչի, Խնճք. Նոր Հայ. 190, Taylorի քով Arach, Cuinetի քով Arach, Լինչի քով Arakh-su, Ա-մէ Խնճք. ՀՀ. 109, ոյժմ Առնձ Խնճք. Կոր Հայ. 191, Arrindj = Առնձ Սպակերն եւ Լինչի քով. Մշշ Հիւսուս-արքեւմանն կողմը. Մ-ինչն (Հյ. *Մ-ինչ-ի) Խնճք. ՀՀ. 110, ոյժմ Մուլուր Խնճք. Կոր Հայ. 188. Խոյը Խնճք. ՀՀ. 110, ոյժմ Խարի Խնճք. Կոր Հայ. 191. Մ-ինչ- ա- է-ի բար մը Խնճք. ՀՀ. 110, ոյժմ Մոհազ զար փեզ կը Խնճք. Կոր Հայ. 191. Ց-ա-ն-ն Խոյ. 17, ոյժմ Ցրոն Խնճք. Կոր Հայ. 191, Zronk Maunsellի (Geogr. Journ. 3) եւ Լինչի քով. Մշշ Գաշունին ուրշ սա մը Խոյ սպերն, որ մեծ մասամբ հին Տարածնի կը վերաբերին, կը յիշ Խնճքանն Կոր Հայ. Էջ 181 եւ շար. զ. օր. Վարդենիս, 181, 191. Ապիրերդ' կամ Մոհազ բերք, Տերդէլնիք 188. Մանոնի (Արագ-սուի կողմերը). Խառուի քար (Ալշանի քով. Մեծ Հայք էջ 45 Ալառուաքրը). Բանակն Սև Լիւն վասն վայ զիզ քը իր իր 10 ժամ հետո Մշշն Խոյթի եւ Խոսոյ սահմանն վայ (ուստի Տարածնին գործ) Աղբեր իրի մենասանավ 190. Բերերի Taylorի աշխարհացոյցնին վայ. Խոյէն 1. Մուրակ-ուի Իրիս-ակողմը. 2. Կարառուի սինացեր կողմերը, Լինչի եւ քով. Արխարին Taylorի քով. Խոսկեղ = Խապեց ամէն ալշան հացցոյներուն վայ (հին Խոյթի մէջ Տումաչէ Խառուն եւն 61 — ?). Գրմերու (Լինչի քով սինացարի Խոմեր գուած, Taylorի քով՝ Treymerd), Արտք (Լինչի քով Arakh, Խապեղի արեւելսկողը), Արքավանք, Կիպերտի քով՝ Խապեղի արեւելեան կողմը (Լինչի Akhavank). Սուլուի, Արկանց, Աղովուն Լինչի (որ Abdul Bohar կը գրէ), Կիբէլ (Abulbabah) եւ Կիպերտի քով. Խնճք. Կոր Հայ. 191. Կորառ (Լինչի քով՝ Kiravu), Ծիմա (Cuinetի քով. Sikava), Սուրբ Սահա (Աշոցքան) 193, Սնդիք, Քառաս, Զիւարատ անս լիրն 189. Կորառու՝ Կիպերտի քով Մուրակ-ուի հրախանողնի իր հասակներով 194. Խորոնց Մշշ արեւատակողմը Լինչի եւ Կիպերտի քով. Արծուարք 198. Գար- Տան կամ Քարհար երկու ժամ հետո Մշշն դէզ ի հարաւակով = հին Հայ. Գանար, Գանար Յավէ. Մամիկ. 15, 30?, Դակի քար (տես Զ. Համ.), Թթը. *Տելիքի գայուս, փորուած մեծ ժայռ մը, որուն մէջն աման կ'անցի 199.

31. Ա-ս-ն-է-ի ԽԱԱ. 31, ԽԱԱ. 607 (տարբ ընթերց. Արշամուկ), առաջ հին Արշամու-

կի, սեռ. Արշամուկ-ց Փաւա. 123, Փարզ. 456, Ասող. 276, անուանն վայ տես Համ. Զ. : Այս- տեղ էին Շամիուր եւ Երեւ գիւղեր Ասող. 276 Խնճք. ՀՀ. 114, պէտք է զանազանել Եւ կեաց գուառնի երդէնէ, Փաւա. 123 այս գուառը Տորանոյ վընծոյէ: Արշամունիք Տօրանոյ Հրա- սիսակովն էր եւ Պինիկու լեռնան (տես վեր Էջ 189) բոլ եւ արեւամուքէն սահմանակից եր Հաշտենից Փարզ. 456:

32. Ս-ը-ր-է-վ, սեռ. Մ-ը-ր-է-լ-ց ԽԱԱ. 31 ԽԱԱ. 607, Ասող. 192 (Կարին, Բառեան եւ Մոր- դաղի), Եղիշ. 22, իսկ Եղիշ. Հոր, Յոհաննիսանցուցի Էջ 30. Մ-ը-ր-է-վ ո-դ, Մ-ը-ր-է-վ ո-դ, Մ-ը-ր-է-վ տարբեր ընթերցաներով Խնճք. ՀՀ. 114 Ծառ. Ետքէն Խ- մ-է-ն բէրդու իշուա ած' (Համանանիք) թերդ Ասող. 192. Անուանն նկատ- ման տես Համ. Զ. : Արար. Marbala եւ Մար- դաղի? Նկատմանը տես Ghazarian Arm. unter d. arab. Herrsch. 20 Խառ. 3. Գաւառու էր Կար- այ Հարաւակընն եւ Բասիր-ուի արեւատակողմը:

33. Գուն-ն-ու, ԽԱԱ. 607, Գուն-ն-ու ԽԱԱ. 31, Գուն-ն-ուրտ Հանդ. Հայադիս. 1, 113. ի Գուն-ն-ուրտ Ասող. 105, որեկի Ասուանուրտ (= բ- ո-ն-ն-ո-ւ-ր-տ + ս-ո-ւ-ր մասնիկով կազմաւած ո՞ հման- ուածուուրտ): — Յէ Տորոն-ն-ու ԽԱԱ. 31, ԽԱԱ. 607, Փարզ. 165 (սեռ. Տորոն-ն-ուուց), Տոր- ուայ ուն Լասափի. 67. Անուանն նկատմանը տես Համ. Զ. : Փարզ. եւ Լասափ. անդ գաւառու Բա- սենց եւ Բարդեւանդայ հետ կը յիշնի: — Յէ. Դուշու ԽԱԱ. 31, ԽԱԱ. 607, տարբ. ըն- թերց. Գուն-ն-ու Խնճք. ՀՀ. 69, Ս-ը-ր-է-վ Հանդ. Հոյացախ. 1, 113:

36. Հ-ը-ր-է-վ ԽԱԱ. 31, ԽԱԱ. 607, սեռ. Հ-ը- ր-է-վ, Հյ. Հ-ը-ր-է Խոյ. 23, Ջենու 13, 25, Յովէ. Մամիկ. 29, 30, 58, Թովմ. Արծ. 24, Ասող. 80, 81, 103 (*Մանակիերու քաղաքի սահմանալուն Հարբայ), 192, 217 (*ի գուառն Հարբ ի Մա- նակիերու քաղաքը), եւն, յն. Խարխ Կաս. Պոր- ֆիր. de adm. imp. Էջ 193—195, արար. al-Hark JRAS. 1902, 797: Անուանն նկատմանը տես Համ. Զ. : Գաւառու Մանակիերու (ոյժմ Մե- լազիդիք) քաղաքից կողմեր անհմանից եր Ապա- չունեաց գաւառին, այնպէս որ Մանակիերու մերժ Ապաչունեաց Կը- ծայուրի Խնճք. ՀՀ. 117: Գաւառու մէջ յիշուած նույնաւուն, նույնաւուն Մանակիերու գիւղերուն (Խն- ճք). ՀՀ. 120) պէտք ծանօթ Էջ: Տ-ը-ր-է-վ (անդ) նկատմանը այնշաբ միայն կ'ըսուի թէ մա- էր Մանակիերու: — Յէ. Ա-ր-ք-ն-ուն-է-ի ԽԱԱ. 607, Ա-ր-ք-ն-ուն ԽԱԱ. 31, սեռ. անդ շէ յի- շուիր: Կերպարկու արար. Վայունաւ (Balā- dırı) 193, 194, 200, Ghazarian Arm. unter der arab. Herrsch. Էջ 21 եւ 74) տեսի Ա-ր-ք-ն-ուն-է-ի կը յարմարէր քար. Ա-ր-ք-ն-ուն-է-ի: Բայց Բայունա- ի գիւղը չի յարմարէր աւածունիք-Արածանաւնիքի շերին, վասն զի Բայունաւ Արման կողմերը գիւ- ղուերը էլ Վանայի մէջ հրախարեւեան անիինը. Անուանց նկատմանը տես Համ. Զ. :

38. Բ-ը-ս-ուն-է-ի, սեռ. Բ-ը-ս-ուն-է-ի ԽԱԱ. 31, ԽԱԱ. 607, Փաւա. 114, Եղիշ. 22 եւն, “գաւ-

առաջ բնակություն թուղմ. Արծր. 117, շատ ան-
գամ յիշուած, ասինաբար տոհմի անուն (=
բնակություն *բլիշն, բնակութեան): Այս դա-
տին մէջն էր Խոլը Պատ. Ա. Հուրիփիմ 300, ին-
քր. Հ. Հ. 121, արար. Խիլձէ Բալանու 176, 193
ևն., յ. Խոլը Խոսան Պորփիր. ք. adm.
imp. 191—196, Խոլը Mich. Attal. hist. 131, 132
ևն., այժմ Ավագիթ Վանայ լըն հրախարե-
ստան անկիւնը, նախանսէս Արքէ Փառա. 63 (ասիէն
Արքէնի Փառա. 70), ԽԱԱ. Խաքր. Հ. 123,
յ.՝ Արշակ Կոմեֆիս hist. Monothel. Էջ 289
(Ե. գար), Ալշչիք Կոստ. Պորփ. ք. adm. imp.
194, 196, այժմ՝ Artsighe (գլխաւոր տեղ Adil-
Djénavaz քաղաքի). Cuinet 2, 710, Վանայ լըն հրա-
խարեստան ափին մէջնեց Ա. Դատաւոր հրա-
տանները կը տարածուեր իրեւ Արծրէ-Սիփին լեռ-
գծէն միջնեւ բաղչոյ կողմէնը: Երբ Վարդան աշխ.
428 թվաւնիք բարեկ Արծրէ, Խաղթիւ և Տափից
կողմէնը կը հասկայ պիշեւ Հեղպան, յայտն է թէ
ոյ ասհմանները հնագոյն ատենակուու համար նշա-
նակութիւն ըստնին:

39. Երեւա-ու ԽԱԱ. 31, ԽԱԱ. 607, Երեւ-ու;
թուղմ. Արծր. 280 (կորքա՞ն Երեւ-ու), սեռ. Երեւ-
ու թուղմ. Արծր. 215, Գաւառն էր Վանայ լըն
հրախարեստան ափին վրայ, ուր Երևարք Հեղուա-
ցոցին վրայ (չը գտներ, որ արքարքերն համա-
ստան): Այստեղ է լին էլ 246 յիշուան Göli (Լիշէ)՝
և հրա Հայ. Բահ (Bakh ճեռուանի Անիէն աշխարհա-
ցոցին վրայ, 2, 634—635), որուն բերդը թուղմ.
Արծր. 2:0 այլուստ անձանօթ Փորհու-ի հրա-
կէ յիշէ:

40. Ավագիթ ԽԱԱ. 607, սեռ. Ավելոչի,
Ավելուոյ Խոր. 96, 138, 140, 208, 210, Սեր.
93, 94, 108, 143, Ենոչ. Կիթ. 55 (“Նզին ի
գեղէն Արմէնը որ յաղովակի”), Ասող. 41, 102
(“Եղան ի գեղէն Արմէնը, յԱլովուն, յեպիկապո-
սութեն բզնունեացն”): Թուղմ. Արծր. 308, տար-
րեր ընթերը. Խորենացոյ 96 էլին Ավագիթ Խ-
որին. Հ. 124, Ավագիթ (սեռ.): Փաւու. 172 (Պե-
տքը, սպար. Հ. 146), ըստ այս հնագոյն ձեւն
է *Աւայ Հովու, տեղ Զ. Համե. Գաւառն էր Վա-
նայ լըն հրախարեստանեւեան կողմը, հն ուր
պար ալ գեռ Արմէնը աերափիկը նշանակուած
են աշխարհացոցին վրայ: Արմէնն է հրա Հայ.
Արմէն, արար. Արյի Տալանու 193, 200
ևն., յ.՝ Արքէն Կոստ. Պորփ. ք. adm. imp.
191—196. Արմէն քաղաքն անցեալ գարուն կե-
սէրը Վանայ լըն մէջ ընթանած է. Մատանամուր գ
դուզն քով գեռ քանի մը մեացորդները կը տես-

1 տալ, որ Հայ. որ կը համապատակէ, և. ու. Բ.՝
ա Երար. Շեալ-Ալ յան կամ “Ալ-Ալ” Jaudis JRAS.
1902, 797.

2 Արմէն քաղաքն ետքն Աւանայ լըն մէջ կողմէն
կամ մըրու վան էր (ԽԱԱ. 31, Լասոնի. 71), որուն
մօն ամառի բերդ մէջ կար ցանու երեսն մէջ մացն
վրայ քաղաքն պատ լին մէջ ընկանած է, այժմանը
ժայռն մէջ կան վրան է ինձին: Նոր Հայ. 185, Սեւան
Մեծ Հայք էլ 49:

3 Մոդունուն Ամեւանի քով. Մեծ Հայք էլ 49:

Կունին Cuinet 2, 710. Քաղաքին մօները կը թափի
“Երեւենցոյ ոնդ 665 եւ աշխարհացոյը 634—
635. Արմէնէ զառ կը յիշուին Զ-ըլլուու քաղաքին
ինձին. Հ. Հ. 125, Խորենաց գիւղն անդ 126—
127, Կերմանից գիւղն (սեռ. *Կերմանիքի?): Մեծու-
ոյ ուստ անդ 127, գիւղն Վաղուանիէ (սեռ. Վա-
րախանիքի?): Ա-դի-ու գիւղն անդ 128, Ասոնցէ
մացած է Հրայ Կերմանից գիւղն “ու այնչափ
հեռի ի յԱրմէնցի, ինձին: Նոր Հայ. 166 եւ Մեծու-
ոյ վակից Արմէնցի հրախարեստի կողմէ 4—5 գման
հեռաւորութեամբ (անդ): տես Բելքի աշխարհա-
ցոյն ի Globus 63, Nr. 22; 64, 157. Ասիկոյ
պարի ըլլայ Լեռից Արմէնցի հրախարեստին
կողմէ Նշանակուած “Mesrop Vank”: Ս. Ջա-
տար վերնեւ Գաւառն Արմէնցի կամ Ք-Քիրու-ուէն:
անուանուեցան ինձին. Հ. Հ. 126 եւ շաբ..

41. Ա-դի-ու ԽԱԱ. 31, ԽԱԱ. 607,
երիբար Ապահունեաց (յատինն մեծի լերին
Մասեաց, այս է Սիփին լեռան հրախարիզի?):
Փաւու. 51, 52, շատ անգամ Ասպինան եւ թուղմ.՝
Արծրուուց եւն քով, յ.՝ Առաջունի Կոստ.
Պորփ. ք. adm. imp. 191, 198, 199, արար.
Բայնայն տես վերն էլ 247: Ապահունեաց անունը
անձինաբար ու համ անուն էր, հմտու նշով. 33 “ի
տո հմէն Ապահունեաց Մատէկ. . 57 Բաղրա-
տինիք, Խորոսունիք, Ապահունիք Աւահեւու-
նիք, Պալանիք եւն. : Այս Գաւառնին մէջն էր
Մատէկի բաղացուն ըստ Զենուոր 40, Ասպինան
73, 183, թուղմ. Արծրուուց 224 (ընդ համատենին
Հարբ գաւառին մէջ էր ըստ Ասող. 103, 277,
այլինքն երկու գաւառներուն ասհմանի վրայ տես
վերն էլ 36), այժմ Մելազիքին հրաւա-
կողմը Մուրագ-սուի (Առած անցոյ), որ Ապա-
հունեաց գաւառէն կանցներ ԽԱԱ. 31, յ.՝
Մարտինիք (ը համար ուստ Մարտինիք ու Հար-
ճարս շարած ու առ Առաջունի և ու Լարխ ու ի
տօն Կօրիշ): Պորփ. Պորփ. ք. adm. imp. 193,
արար. Manasjird Yâqut 4, 648, JRAS. 1902,
797, տես Համ. Զ. Ինձին. Հ. Հ. 129—130
սորիշ սուերը ալ կը յիշէ Ապահունեաց մէջ,
որոնցնէն կ'երեւոյ թէ միան Թունուրի (Հայ.
Քունուրակիք-ի) Լասոիդ. 100 մեացն է, այժմ
Թունորաս Մելազիքին հրաւակողմն անկէ
Յ գման հեռու. ինձին. Նոր Հայ. 112:

42. Կը, տարերեր բնթերց. Կորի ԽԱԱ. 607,
Տիրէ Տ. Martin Mém. 2, 360, յ.՝ Կորի Կոստ.
Պորփ. անդ 193 (Ապահունիք Հարբ եւ Կորի):
195 (Ապահունիք, Կորի եւ Հարբ):

Յ ու կ'իլլէ և Ա-դի-ունիք մէջ 489 կորի գաւա-
ռին անունը ծած կուուած ըլլայ Ծերեւու Բուլանեք
գետին անուն մէջ զոր Մինի աշխարհացոյը Կօր-
սու անունով նշանակած է: Թէ անունն կորոյ յոյ
անունն մէջ ալ ծած կուուած է, զոր թուղմ. Մե-
ծուուիքին ինձին. Հ. Հ. 524: Կ'երեւի դնել ի
ասհման Արմէն քաղաքին, կախում ունի Կորի
գաւառն գիւղն կամ “Արմէն քաղաքի ասհ-

1 Աւել ուղիղ Հայ. համան համեմատ Մարտինիք.

2 “Մատանիքին” Ապահունիք, Հարբ եւ Կորի եր-
իբերիուուն:

մահներուն, տարածութենէն։ Ըստ պյամ Ավելիսան իրաւունք ունի, երբ կրիմ բուշանըք կողմերը կը գնեն։ Քանի որ Ավանունքից հարաւային կողմանէ Մանակիրեան անդին կը տարածուեր, որի կրնար Ապահովնեաց ասհմանից ըլլալ՝ հարուեն կամ հարաւարեւմատքն։ Այս պարագային՝ խորխուռնիք կորիի եւ Ապահովնեաց մէջ պիտի ըլլայ թրձեմարագւան։

43. Խորխուռնիք ԽԱՎ. 607, նախարար տոհմի անուն եւ աշխարհագրութենէ դուրս՝ միջյն իրը պյամիս գործածուած, հման. Փաւաս. 29 “ՊՄԱՆԱՍ զորիբուռնեաց զիշան ՄԱՂՍԱ- ՊՈՒՆԵԱՆ տանն”, 104 “Գորչըլ Մաղազ Խո- ՀԱՍԿԵԱՆ Խորխուռնեացը” Խոր. 115. Եղիշ. 93 “Ճագէն Խորխուռնեաց Խորէնն”, հման. Եղիշ. 32, 71, 77, Փարա. 185, 190, Խոր. 234 եւն։

Տորոքերունիք գաւառներուն յայնական շարքը Խորչեւն սկիզբն կը թիւ ի հիւսիս միջւեւ Մարգարի, ասիդ դէպ ի արևելք՝ միջւեւ Դալար, ասիդ դէպ ի հարաւ (հարաւարեւմատք) միջւեւ Երիւարը, ասիդ՝ լից կը կրել դէպ ի հիւսիսարեւելք միջւեւ Արճէն, ասիդ ալ դէպ ի արեւամուռ միջւեւ Ապահովնիք։ Քանի որ Ապա- հովնիք արեւամուռ կողմանն հարու գաւառին կը կցէր (Մանակիրտ քաղաքն Երկութիւն ալ կ'ըն- ծայուէր), ասուն իր միջնակ կասու Գորիք կը կրեւար Ապահովնեաց եւ Հարքի հաս ի մասին յիշւը Ռայց շմբ Հմբունեկ թէ ինչպէս Կորի եւ Խորխուռնիք, եթէ Ապահովնեաց կից էին, կրնային մինանդամնյան պյարուան բուշանդր-Լեզիք կողմերն ըլլալ ուր լր դէն զամանէ Ավելիսան Տեղագիր Հայոց Մեծաց էլ 23։

Ե. Մ-Ի-Ջ Ք-Ա-Մ-Ն-Ե-Ր-Ը:

44. Էլայր ԽԱՎ. 32, ԽԱՎ. 608. — **45.** Միւր Էլայր ԽԱՎ. 608. — **46.** Էլայր Ք-Ա-Մ- ԽԱՎ. 32, Էլայր Ք-Ա-Մ- ԽԱՎ. 608. — **47.** Ասուն-էն կոյ ԽԱՎ. 608. Ա-Մ-Էն-էն Յը ԽԱՎ. 32, յոյն Ասուն-էն (Կի ասհման Մոկացը) Խոշունեաց քով Թոմի. Արծր. 127, Երիւարիք քով անդ. 280. անոններուն նկատմամբ տես շած. Զ.՝ — **48.** Միւր ԽԱՎ. 608, ապար. ընթերց. Միւր, Միւր Խաճէ. ՀՀ. 134, կ'իշ ԽԱՎ. 32. — **49.** Ասուն-էն Միւր ԽԱՎ. 608, Ասուն-էն Միւր ԽԱՎ. 32 Որբ Ք ետով ԽԱՎ. 32. — **50.** Արտիչ Ք-Ա-Մ- ԽԱՎ. 32, ԽԱՎ. 608. անոնն նկատմամբ տես շած. Զ.՝ — **51.** Արտուրուն ԽԱՎ. 608, Արտուրուն շանդ. Հայագիտ, 1, 113, Արտուրուն Շոյ (?) ԽԱՎ. 32. — **52.** Ձերմայո՞ ԽԱՎ. 608, Կեւոնդ 20, Թոմի. Արծր. 75, 279 (“Գաւառ կոչցեալ Ձերմանը, որ է մասն Երիւրին Մոկաց”), յորուն դէսն Մեւրն ԽԱՎ. 32, կարգա՞ Ձերմ ըստ

Սիւքրեանի ԽԱՎ. էջ 43 թարգմանութեան = յն. Զիրմաց Agathias 4, 29, որպար. Zarm (Jarm) տեղ՝ արածեական մջնորդութեամբ) Յազւ 2, 926; 642, 2 եւ 552, 6, Hoffmann Ausz. էջ 174, Hartmann : Mitteil. d. Vorderas. Ges. 2, 65, 97, նախկին Կենդրիտեան եւ այժմեան բնական-սուն. անունս կրնայ Նշանակել “Ճերմի ձոր.” = արար. վաճի az-Zarm (Hartmann անդ. 97) կամ Խաւել “Ճերմ-ձոր” (հմայ՝ Ճեր- մայօվիտու), վասն զի Բօհուսու-սուի ձոր Ճերմա- ձոր մկնար կը չերմանայ: Գաւառի դիրքը կ'որոշում մէջ գտնուուղ Զ-էւ Թոմի. Արծր. 279, Զ-էւ 75, Զ-էւ 78 բերդով, այժմ Զ-էւ- տունի Ձրէլ-սուի վրայ Շատաբին քիւ Ֆ Հայու, աւան Hartmann անդ, Արևնշայր աշխարհացցյան (Mitteil. d. k. k. Geogr. Ges. Wien 1890, Հա. 33 եւ բնագրին էջ 2 Ձրէլ-քալէսի “օգա- րածական տեսակիսէ առեալ”, Բօհուսու-չայի վերին բարեխանն ձորոյն եւ սոսորն չերմ ձորոյն մէջ նշնաւոր սահմանափար մին է: Վասն զի Ձրէլ-քալէսի անդին անմիջապէս բարորդվն տարբեր եւ ճոյի բաւականութիւն մը կը սկսի.՝

Նշանայն ժամանակները Մոկաց սահմանը մէջ բար կը յիշուին՝ Արէնան գիւղը (Կի դէօն Ասիմանն Արծրունն շարունակած 309, Հայ. Ասիմանի), Կն- անուանեալ տեղին Խոր. 310 եւ Անդուրիլի վանըր, Ա- Վ-Ր-Ր-Ն-Ե- վանըն եւ Անդ-Կուն-ց վանըն, “որ այժմ Ասուր Խո- ափի Արար. աշխ. եւ Աղուրուն ուժան Խաճէր. ՀՀ. 135-136. Ամ-Ն-Է-Ր-Ի-Լի վանըն ըստ Խաճէր. Նոր Հայ. 161 այժմեան Մոկա քաղաքին մէջն է, որ Ապահուացցյաներու վրայ Մոկս կամ Մուկս ձեռքին նշանակած է. Մոկա Մէկսուս-սուի վանը, որ քաղաքն էպատէն (Խաճէր. պան) և Բօհուսու-սու կը թափի: Անունն գաւառելց՝ Մոկա միջ էր: Ասուր Խուռ վանըր կնամամամ տես Խաճէր. ՀՀ. 136, Խոր. 300. Լիշ համանամ վանըր մէջ կը նշանակէ Մոկսի հիւսիս- արեւելակողին՝ Նշնդր-սուի մօս Ապարակ անուն տես Խաճէր. Նոր Հայ. 162 գիւտ կը դիւ մը մերաւարպատէն կ ժամ հետու Մէկսուս-սուէ. ասոր մտեն իր քառորդ ժամն հետուոր- թափէն է Ապարակ վանըր: Cuinet 2, 634-635 Abaran կ'անուանէ զայն եւ իր աշխարհացցյան վրայ Մոկսի արեւելակողը կը դնէ. կը կոչուի նաև “Սուրբ Խաչ Ապարակից” Ավշար Մեծ Հայք էջ 54, Cuinet 2, 714. Թիւ 47 գաւառին անձնէր դիւտ Խաճէր. Նոր Հայ. 162 իր անուն գիւղի մը կառուցեալ համանուն ձորագետի մը մէջ, վեց ժամ հետու Մոկսին դէպ ի հարաւ արեւամուռը², գետակի մը վրայ: Օրուն մէկալ եղիւրըն կնան է Գետեկի գիւղն: Ծառ պյամ Առուանիք ձոր գաւառը շատ հնուու չերմ Առանձնակ Մոկս գաւառն եւ անոր արեւամունքն կողմն էր: Աւելի արդէն ըստին՝

¹ Ապահովնեաց Մէկսուս, մաս էջ 249թ:

² Յա. (Յօվ) Դշշամատօն Կոստ. Պորֆ. de adm. imp. էջ 191 եւ 194, 8:

Յ Յէ. 50 Կորդուաց մէջ Ձերմայ (ուղղական) անուն դէս կը կը յիշ “Դարակիւ կամուք-ունուկ”, առանց մերձաւոր հնակութիւն մը տալու:

1 Այս է նաև Ք-է-ւ, որ Դարմիկեց. յ քով 418 Ձորագետի հնու կը յիշէ, անդ էջ 251:

2 Ապահով՝ Cuinet 2, 714:

3 Խաճէրն Նշնդրութիւն Ա. 137 Ապարակ աշխարհացցյան թափէն տեղ մը յառաջ կը բերէ, որ կ'ըս-

թէ թի 52 Ձերմանը գաւառը կ'ինո՞ր դէզ ի Հաստիք արեւելուցին գէս ի արեւելք ուղղութեամբ իրառու կը լոջարէին Առանենց ձոր, Առանձնակ Մակը եւ Ձերմանը գաւառներն, եւ հաւանակն է որ Մակաց գաւառները ԽԱԱ-ի քով ու հաստիք արեւելուցին գէզ ի արեւելք համարպատաւ են, սկսով որ Ձերմանը Սովոց ամէնէն արեւելեան գաւոտն էր: Բայի որ արեւելուցինը զ անուոց Հակոց վնարը Վասպորական անհաջան Անձեւացից գաւառներն մէջն է (ան Նորը թի 88), ուստի իր անձնուիր որ Մակից գաւառն դէսի արեւելք կը հաստիք իր ոսհմանին Հաստիքի վիճակին մէջ, ուստի էր յէական ընդ մէջ Պաղպաց սուի արեւելուպեն և Շատուխ-Միքել-առի արեւելքէն, ընդ մէջ Բաշան-սուի հարաւան եւ Ծառունակաց հիմնին: — Այժման Մոկի տեղոց ոյլ անուններն տես Խնձի՞ն: Կոր. Հայ. 162—163 (Յաղին, Պետար, Փառ. եւն.), Layard Nineveh and Babylon New York 1853 էլ 358, Cuniet 2, 713, ոյնպէս նաև Լինչի Եւ Լուսորի աշխարհացցելը:

Զ. Կործեց բառացները:

53. Կործու (առև. Կործուս, ՀԱՅ. Կործուս) ԽԱԱ. 608, Փառաւ. 21, 22 եւն., Եղիշ. 10 եւն. 39, Աղաթ. 628 (առ Կործուսի տեղ կործու ու Կործուսի) եւ 597 (Կործուսոց աշխարհօց յոյն աղբիւրէ ըլ, հման. Կօրծունեան չափա յն. Աղաթ-ք. մէջ), Խոր. 31, 114, 154, Պատ. Ս. Հակոբ. 300, Սեբ. 50, Առող. 161 եւն., սուի Կործունոցիւ Խոր. 80, Եւսեբ. Քրիստ. Հայ. Աւգետանի 1, 37, Երբ. ասոր. Qardū, ասոր. Խնձուար. Qardā Balāduri 176, յն. Կարծունոց Քանոնին, ու ուն Գօրծունան չօրին Սորաբան թլ. 747, Գօրծունի Սորաբան 527, Պատա. Վակուլուսոց թլ. 21, Բանիկիք. Գօրծունոց պաւա. Վակուլ. թլ. 26 եւ շար., ու Ործունան օրին Սորաբան թլ. 522, Պատա. էլ 935, Կարծունոց Քերոսա (Յովլակոս Հնախոս. եւ Եւսեբ. Քոնիկի), ու Հարծոնոց ծորս Պիռն Կափիս, լու. Cordueni Սալսւախոս, Պիմիսո, Cordueni Ամ. միանու, Cardueni Եւստրավիս 8, 3 եւն., տես Նելլուէկի յօդուանն՝ "Kardū und Kurden, Կիպրի հանդիսին առթիւ. Հրատարակեալ մատենին մէջ էլ 73 եւ շար., Պատա. էլ 947, Hart-

Ձերմանը Հաստիք էն: Հաստիք ըստ Խնձէն: Կոր. Հայ. 163—164 է վիճակ եւ քաղաք, որ Ծոյ կամ Ցուտ աւ կը կուրու, ուս Ամլան Միեն Հայք 54, Layard Nineveh and Babylon New-York 1853 էլ 359 էւ Կուրուն եւ Ամլան ավարտացացըները: Cuniet 2, 704 անունն Տացի կը գրէ եւ անկէ վեց Քիլոմ. Հեռու դէսի ի հիւսիս-արեւելք կը զնէ Սիրը Տիմ. (Եղիշեցին եկէցին մէջ մէջ էլ 73 եւ շար., Պատա. էլ 947, Hart-

1. Խաչի թագուաց կուսանակն տես ԽԱԱ. 608 ծան. 4, ԽԱԱ. 32 ծան. 2, Խնձէն. ՀՀ. 188 ծան. 8:

2. Այսուուկ էլ 73 գրաւաց Տօգծալու ձեւը (լուց. իրեն նեղուկ ունի լու Կուրունի (5, 1, 14) Gordianumց: Ասանութիւնը կ'ընծասէ Ասանուն քով (3, 7, 7) Տօգծանոն, Պատարացը քավ Աղեքս. 31 (Հայ. Sintenis 3, էլ 174, 1843), Բաշէն Կերեւ այ, Տօգծանաւ:

mann Bohtan (Mill. d. Vorderas. Ges. 2) 90 եւ շարու. ԽԱԱ. 32 Կործուաց վայոց կ'աւելունէ յուրաւութեամբ իրառու կը լոջարէին Առանենց ձոր, Առանձնակ Մակը եւ Ձերմանը գաւառներն մէջ թաշէն կը կազսի եւ պիտի նշանակէ սկզբ ողիք երին ի ատապակն նուր 301, այժմ գործէն թմանը, այսինքն Կեօզ ութից Խնձի՞ն Խնձի՞ն: Կոր. Հայ. 351, ասոր. Թեմանոն, յն. խարդ Ապաւան՝ միւրու և Կարծունիչա մըրդ Agathias 4, 29, արար. Խամանուն, Քիւլ մի՞նչ Քարտա, որ իր անձնութ տուուուն եւը կ'ըլլ աթ (Արաբացուց քով ութիուն, վան զի արար. Խամանուն ութիուն կը հաշնակէ) անձիւնքնեւն առած է կ'ըսուի? Խնձի՞ն: Կոր. Հայ. 351, Hoffmann Ausz. էլ 174, Hartmann Bohtan 1, 53; 2, 93, 128 (Ճակի լւառն սուուրաւու, որ Ճէիրէն իր Օօմէրի իրը 7 ժամուն ճամէ բայց հեռուէ է, այժմ Քերաւանի քրտակնեւն Քիւլ, քրտերէն Հեշտա (այսինքն Աւթուունն) Sachau, Reise durch Syrien und Mesopotamien 376, Hartmann անդ 1, 53 եւ 84: Կորդու (Cordeua?) երիրն ընդարձակ մարք անեալ: Տիգրիսի վայոց էր ընդ մէջ անոր օժանդակներուն: Տիգրիսէն Խաղդան-սուի եւ Հարաւան Խարսուրի, Կորուու անձնէն մարք առեւել երիրն հարաւային մասն էր, որ Խարուր գետավ Ասորեստանէն կը բաժնուէրէ, Կորուու անունը նոյն է ասոր Qardū անձնան հետ եւ չի կրու հայկական նկատուիլ, բայց սարակայս վայոց որ Կորտօւ Քաւուրքը Սարաւու թլ. 523, պահէ. Kurtân (Kärmanak) i Attachîr Տ. Pâp. Bombay 1894, էլ 2, 8 (7), արար. Kurd, լք. Ակրած, Հայ. Քուրու կ'իր. 220 անուննէն զանազաննելու է, ինչպէս նեօղդէկէ (անդ) երամարք շնորհած է: Թէ Հայ. Կործուաց ութիունքնեւն առածով, թնջուկան (Mill. d. Vorderas. Ges. 2, 36 [90]) կ'ընդունի, *կ'ուրուն-էն ծագութ ըլլայ, ինդրական է, վասն զի ութիունքնեւն առածով անձնապատճեն կ'ըսուի հանդիսին մէջ որիշ տեղ չի հանդիսանաւ իւնչ թէ Կարծունչուն ձեւին - չոյն վերջանուրաւութեանը մէջ տեսնելու է Կործուն-էն և յոյնակերտ մէրջաւուրութիւնը:

Անձնան գրի թէքրեան եւ Անձնանին հրատարակութիւննեւը կը բարձրան (3, 7, 7) Պօթանաւ:

1. Տնզ Խաման [IRAS. 1902. 265] և Հայկական զին մատենագրութիւնը (Եւսեբ. Քրո. Եկեղին Հրու. Աւգետանի Ս. 1, 36—37, Փառաւ. 22, Պատ. Ս. Հակոբ. Խոր. 109, Սուֆ. Ագեդ. Արք. 19, Խոր. 14, ամս մըն էլ 127 իմաստն նկատմածք) սկսնակն զորցին նման ու անոր հեռու կ'ըսէ թէ Կործուը = ասոր. Qardū եւ ի մատանին Կործուաց Սարաւան ման է ասաւական իմաստ մընը. Միան Ենեպու և կ'ստունին տապահու իմաստ մըն մըն պի ըմբուն Արաբաւաց (նման յունարէնին էն ու զօդդ է Արաբը). Ցես այս նկատմամբ այժմ Marquart Osteurop. und ostasiat. Streitfrage էլ 290:

2. Հայկական մատանակերց Gordyene արեւ մատեն կողմէ Ցիգրիսէն անդին կը տարածուէր, վասն զի Սարաւանի համանաւ կ'ըսուից (էլ. 747) Տօգծուաց ասոր. Պատա. Կիպրու աշխարհացընքին վայոց: Ցիգրիսէն արեւելուն կուրուն նոյն երիրն կը մերարեւէ, ինչպէս նաև Տարակի (?) եւ Պնակա, այժմ Քիւլի Ցիգրիսէն արեւելուն կուրուն:

և զման. Տօջօջու եւ Պօթան երկորուական մեւը

54—56. Պէտք, Գօնի եւ Աբրին Կոբորդին
ԽԱԾ. 608, տարրեր ընթերք, Կորդին ԽԱԾ. 32.
Սքամի... Տժորիք... ամսով աշխատի Կորդին...
Կորդուք Փառաւ. 159. Կորդուք, Կորդին եւ Տժորիք
Փառաւ. 209. Տժորիք եւ Կորդուք, Սքամի եւ Ա-
զուանիք, Ափք եւ Խաղաքի Եղջ. 72. յերիքին
Վեհապատճեն կարին գերեաւ Հայք, “Կայուն անդ եւ-
ազդ Կադրանին որ գերեցան մերսիքն արակիք”,
Կային անդ եւ յիշանան թէնին Խաղաք եւ յիշ-
առուց կալմանէ ոչ սոմհաւը: Էին ապդ Կորդիքացն
անհատապը: ԽԵԲ. 60. Տժորիք ուր պաժմ կոչի
Կորդիքը ԽԵԲ. 132 (տարրեր ընթերք). Կորդիքը
ԽՆՃԻՒ. ԱՀ. 146. Թէ ցոյ անձնան բնին ձեւն պնին
էր, Կորդիք չէ որոշէլ. անոնն պէտք է տարրերեւ
յի. Կորդուք “Քորդուք” (որուն դիմաց) հայերէնի
մը՝ *Կորդիք սպասարկութիւն էր), ինչպէս նաև Կո-
րդիք+ է: Կերեւուց թէ պայ կերդիքը Տժորիքի քայլ
էր, ուսուաց արեւելակաղը: Թէ Պայու-
մասի էջ 947 յիշած եւ Կորդուք արեւելակաղը
գանուզ Կուգան (տարրեր ընթերք). Կուգան,
Կորդա, Կուրա, Կուլա (արաբական կամաց հայերէնի
մը՝ *Կորդիք սպասարկութիւն էր), ինչպէս նաև Կո-

57. Այշված+ ԽԱԾ. 32, Այշված+ ԽԱԾ.
608, Արդրունիւն Հանդ. Հայագիտ. 1, 113. —
58. Այշված+ ԽԱԾ. 32, ԽԱԾ. 608, այշված,
Խանչ. ՀՀ. 138, Հանդ. Հայագիտ. 1, 113. —
59. Մուղուն+ ԽԱԾ. 608, Ուշուն+ ԽԱԾ. 32,
Մուշուն+ ԽԱԾ. 32. ՀՀ. 138. — **60.** Արկունիւն+
ԽԱԾ. 608 (սխալ Ուշուն+ ԽԱԾ. 32), “գաւառան
Արսիրսունիքը Զառ (պյու է՛ վերիք Զառ) գետոյն
ջաղ Խորմ. Արք. 143, Խանչ. ՀՀ. 147. Խու-
ճոր Արսիրսունիք Խորմ. Արք. 274 եւ Մեծ-Աղբակ
գաւառին մէջ (Ապարաւականին Խահանգ), յայն-
պէս նաև Արսիրսունիք դիւզը Ցովի. Կթզ. 69,
Ասոզ. 108, Խանչ. ՀՀ. 208. — **61.** Արկունիւն+
ԽԱԾ. 608, Արդրունիւն+ ԽԱԾ. 32, տարք ըն-
թերք Կորդուքունիք Արք. 153, Կորդ. 153, Արք.
270, 278 եւն, անուանն նկատման տես Հած. Զ.՝
62. Արկունիւն+ ԽԱԾ. 32, Խանչ. 608, Կոր-
դուք Կորդուքունիք Արք. 153, Կորդ. 153, Արք.
270, 278 եւն, անուանն նկատման տես Հած. Զ.՝

63. Փուր Արբուն ԽԱԾ. 608, Փուր Արբուն
ԽԱԾ. 32, Արծրունուց քով Արբուն (լուղ) 252,
սեռ. Փուր Արբուն 240, “յամունին ՀԱՄ-
ի Արբունի ի գաւառին Փուր Արբուն Արք. 54.

Ստեֆանոս Բիբանացաւուց քով՝ Պօթավան անուան տակ,
Նյոնկան Տօօշ եւ Հայ. Տայ+:

1 Այսինքն՝ Հայերքլ:

2 Անմինքն՝ Այշվածունիքայ: Անոնք Եղիշէն քով 10
եւ 39 (Արմենաց, Կորդուք, Հայագիք (Զատէիք), Հայ-
անին եւ) քրիստոնեան արքունուն մէջ մն յերկիր:

3 “Ալավուսէին յԱրտպատականին գունդ առանեւ-
Կորդիքա մարգանէն եւ զուռնէն Կարուց” որ զայ տեղըն
էրն, դոր հասնէն յարտպատ Հայոց կտեսնոց ծառապայու-
Փարպ. 369: Կորդուք-ին աղջ առ Արքան. 628 արքալուն է
Կորդուքունիք, որոքիսանին Կորդուք (ան. Արք. Շ. կ. 77, 70
Կօզօնւնաց):

4 “Տէլուր եւ Արինդ եւ Շախուկ, Արք. 135: “Զալմար
եւ Արինդ, Արք. 196, 240; “Արինդ եւ Քալմար, Արք.

“Խառան գրակցութեամբ սահմանին առ միմեանս
Փարք Ազատ եւ աշխարհն Կորմէից եւ Պարսկա-
Հայուց. Արք. 259 (Կորմէիք գաւառին եւ Փարք
Ազատին վար տես էջ հէ): Փարք Ազատ էր
Քուրտմեթիի շարժը գանուող երկիրն, իսկ Սիծ
Ազատ (Վասպուրականին մէջ)՝ անոր հիւսիսակազմք
Բայց Քայէի շարժը գանուող երկիրը: Հայ. Ավք+
Կայ Ավք+ է էջ էջ, ձևուածա Պաղամ. 6, 2, 10
(ի Մարտ), Ակէնչէ (ազգուած Սորանին գլ. 523
Սյովինչէն), զար Սորպատականին Բանիիները
հասկեական իշխանութեան անցած Հայերէն
գարեկան առած էին բայ Պալևի Ալբաց Ալբաց Զարի վուց,
տես Hartmann Bohtan 2, 94:

Հայուած ժամանակիները Կորդուքը եւ Կոր-
դուքաց հետ ի մասին կը յիշուիք 63-ու. Տօրէիտ
(սեռ. Տօրէիտց), այսպէս վերը թիւ 54—56 Փառ-
տունէն, Եղիշէնն եւ Խորենացին յառաջ բերուած
տեղիքը, անոնցն կուր գեռ կը յիշակ Եղիշ. 97,
98 (Կամմասաց մանրն Տժորեալը, “իսկ որ
էին յամունը Տժորեալ... հսուեալ ի մասւոր ուշ-
խարհն Պարսկաց”), ԽԵԲ. 200 (Զօրա Յուլիանոս
ուրացովնէն կը բաժնուի եւ Տժորիք կ'ամբանաց),
Պատ. Ա. Հայիի. ԽԵԲ. 301 (Կորդուք կողմէնին
մէկնուլ+ սուր էր աստաննին լեռն, կես յաջե-
անն արարեալ ի վասին զետոյն՝ մօս ի հսմանընին
ի կորմն Տժորեալն), Արք. 37 (Կորդուք մէջն սի-
սակէն եւ Եղիշիք ամրոցաւն որ ի նման), 39
(Կարմիրին ամրոցաւն եւ զգեստափնեայն Կի-
սէնէի), 81 (Տերշապահէ), “որ յայնուամ ի Տժո-
րեալ ամրոնոյց բերգի, ի Խնճէնանին գով ՀՀ.
147 յիշած երկու տեղեաց համեմատ կինամանն
կը բունէկը Տժորիք մէջ, քանի որ ԽԵԲ. 132 (տես
վեր կը 251 ա) Տժորիք Կորդուք եւ երկիրն հնացոյն
անունն է Կուսէ, հսունկ ենթարկէլ թէ Տժորիք
գաւառը Զ. Գարուն Կորդուք գաւառին հետ միա-
ցուելը՝ անկէ սկսեալ Կորդուքը անոնցն կրած է:
Առող կը մէկնուն Խորենացոյ ըստած աշխարհ-
գրութեան ոյլ եւս Տժորիք պանուն շախէնն եւ
երկու Կորդուքը գիտանին, որ յամունն եւս էր
Կորդուք եւ Տժորիք հին գաւառներւն միացւե-
լով: Խայց Բնջկէն մեխնէլու է այն պարագան, որ

203. սեռ. Արնաց եւ Քալմար, Արք. 279: Ինչպէս
արքէն Ավեան ցած է Մեծ Հայք էջ 55: Քալմար է այժ-
մատ Քալմարի, աշխարհացոյցներու քայ Տշեխամեր,
Ջյալմար, Ջյալմէն: Ինչունանի քով ՀՀ. 159 “Հայու-
մաթ Հարզի Քալմար” որ է Զուլամերի: — Արքէ է
Qalād հետ Söringå Hoffmann քով Auszilge էջ 204,
230: աւերեալ արքոց ոչ կողմացած լեռն մը կայ. “Disse
Jelutj բաժնուած Doraik լեռն ոսոր բայցարիք մը մէջ”:
Ա. Granat, The Nestorians 83: Ամենա Քալմար Հայոց
Կայնաց էջ 55 Արբուն կը գնե Քուրսարիք հին սփակուու-
րուսուց Արեւն սուր (Arabi Dagh կը ենք Քուրսարիք) համա-
սին կողմէն — ո՞ր պէտք համեմատ:

1 “Կ վասին զետոյն”, Հայէւն-ուուի:

ու միայն Խորենացոյ թթծայեալ Արքոց Հարփիսի-
մեաց պատմութիւնն, որուն ժամանակի գետ հառ-
ասատուած էն, այլ եւ Ժ դարու գրող Թովլի՛.
Արծրուանի, որուն շատ լաւ ծանօթ էին Հայոց
Հարաւային գաւառները, Տմորիքը կր յշէն, իսկ
Կորդորիք¹ չի յշէն: Արդեար Ազրունին Տմորիքը
անոնչ հնագոյն ազդեցներէ տած է, որ մեզ
հասած չեն: Միտ գնեսու է որ Արծրունին Տմո-
րիք վրայ խօսք կը ճէն միայն իր պատմութեան
առաջին մասերուն մէջ, ուր Հայոց Հնագոյն պատ-
մութեամբն ու Խասանինց ժամանակից կը զրադի:
— Կորդորիք-Տմորիքի դիբը Խոր. 132 մասնակիշ
կը ճէն գրելով՝ Սմբատ² բնակէ ի Տմորիք, որ այժմ
կուպ Կորդորիք, ի յԱլի՛ Խոսուցեալ զրազնին թիւն
գերսած: Ալի՛ է այժմ մեան կի՛, ապօստոն Բեit-
ul-Շեհն քաղաքի գլխական տեղին աւ Հունիքի 2,
755 (էջ 634—635) աշխարհապացին վայ քիր մը
շատ գետ ի արեւմուտք մզուած), ին Լինչի աշ-
խարհապացին վրայ, արար. Ալյ Սագու 1, 352.
2, 957, Hartmann Bohtan 1, 28: Տմորիք է,
ինչպէս վերն էջ 295 բոկր, ասոր. Տմորայէ
“Ապրենի՛ լեռնական ժողովորդ մը պարոք պե-
տութեան մէջ, որոն հետ կատա 506 ի խաղա-
զութեան եւըր սահսրւեցա պատերազմին”
Nöldecke ZDMG. 33, 158, Josua Stylites էջ 18,
1. 19, 14, Զաքարիա Հնեսոր էջ 116, յն. Տա-
րարէւ (տես վերն էջ 295): Հմետ. Belck. Btrg.
z. alteren Geogr. und Gesch. Vorderas. էջ 70
(= ասութեն Տումուրի(րա) Գլխանձե արձա-
նագր. 3, 66, կամ Տումուրազ Նաբի Յնուն 16):
Corduena Խահանգին մէջ դիրջէն յիշուած տե-
ղաց անոններուն նկատմամբ սես Hartmann
Bohtan, eine topographisch-historische Studie,
Mitt. d. Vorderas. Ges. 1 և 2: Այս անունները
հայկան չեն:

Կորդորիք գաւառին դիբը բաւականաչափ
որշաւած է Եթմանու (տես էջ 250) անոն անգոյն
միշնորդութեամբը: Արեւմտեան կոմանին Տիգրիսի
կը կցիր: Ցմորիքի գիրքն որոշաւած է Էլլի՛-Էլլի՛,
Որիքաքինչ³ մէջ Զաքավ, Փարը Ազրաքինչ⁴ Քու-
լամբրիք: Որվիհետեւ հայկական աշխարհագրու-
թեան մէջ գլաւաներուն շարքը է Կորդորիքն
գետ ի Փոքր Աղասպ՝ Կորդորիք-Տմորիքի վրայէն,
ուստի բացերէ է որ աշխարհագրութիւնը դա-
շաւաներուն թուումը կը ճէն արեւմուտքէն արեւելք
ողջութեամի, այսիսու որ Կորդորը այս անանգին
ամենէն արեւմտան գաւառն է, իսկ Փոքր Աղասպ՝
ամենէն արեւելքանը: Ասով գէթ՝ յընդհանուրն
կ'որոշուի նաեւ մէկալ գաւառներուն դիբը, որ
պայ յիշուածներուն մէջնեղներն են:

•
կ. Պորտանայոց բաւառները:

64. “Այս ի որ կոչի Կոռութուն”, ԽԱԱ. 32,
ԽԱԱ. 608, Այլ բաւառ Արծր. 260. —
65. Մ-ի ԽԱԱ. 32, ԽԱԱ. 608. — 66. Թրոբէ:

¹ Թթուր. Արծրունիւն էջ 232 Կորդորը կարդալու է՝
Կորդոր:

² Յայսաւառուրիք մէջ աւ Հասկան. 29ին յիշուած ըստ
ինքիք. ՀՀ. 505:

ԽԱԱ. 32, Թրոբէ ԽԱԱ. 608, Թրոբէ (“ի Թրոբէ
գաւառ եւ ի Ծառահան”) Արծր. 260. — 67. Արծր,
ուր է Ովկուն ԽԱԱ. 32. Ազուրէր (ասրբեր
ընթերց.՝ Այսուեր) ԽԱԱ. 608, Ազուրէ Հանդ.
Հայագիտ. 1, 113. — 68. Բ-ի ԽԱԱ. 608,
ԽԱԱ. 32. Բ-ի, Բ-ի բաւառ, բաւառ բաւառ,
ընթերց Արծր. 252, 259, 262. — 69. Տ-ի բաւառ
ԽԱԱ. 608 (Տ-ի. Տամբրերի թի՞?), Տ-ի բաւառ
32, Տ-ի Արծր. 252, 259. — 70. Զ-ի բաւառ
ԽԱԱ. 608, Զ-ի բաւառ ԽԱԱ. 32, Զ-ի բաւառ
Արծր. 252, Զ-ի բաւառ Արծր. 143 (Ազրի,
Զարէշնակ եւ Ակէ), Զ-ի բաւառ Արծր. 260,
ուղիղ՝ Զ-ի բաւառ, տես Զ. Հած. — 71 և 72
Զ-ուունուն (ասրբ. ընթերց.՝ Զ-ուունուն, Զ-
ուունուն): Եւ Ալի ԽԱԱ. 32, ԽԱԱ. 608, Վկայու-
թիւններն սկսեան Փաւառունին մէկ վեց Պարփա-
հայք Խահանգի եւ Բոտակիք տակ էջ 55
56, ասոնցմ զամ՝ “Զարփանդ գաւառ, Խոր. 17,
Արծր. 8, “Զարփանդ գաւառ”, Ամարփիսիկ
(ասրբ. ընթերց.՝ Աշուտուովի) ամրոցը Իւնանդ
102, “Զարփանդ Ասրպանականի”, Արծր. 50,
“գաւառն Զարփան”, Արծր. 261. Հէր Քաղաքը
= Խեր⁵ (որին գաւառն իւր անունն տած է)
Արծր. 226, 263, “Խորփանդ գաւառ”, Ամարփիսիկ
ասոնցներն Աշուտուով յորյնի Վազուրականի 226.
Զ-ուունուն է արար. Zaravand Yagut 2, 922
(Ասլամանի քով). Եւ կամ Խէր = յն. Խերտ
կառ. Պարփ. ք. adm. imp. 192: Քափի որ Հէր
Վովչ. Կթիք (էջ 158) եւ Մտժ. Անհայցայց
քով (էջ 105, 106), Լեր կառ. Պարփ (ինդ):
Քով եւ Զարփանդ Յացու (անդ). Քով Սալամանի
հետ ի միասին կը յիշուին, Զարփանդն ու Հէրը՝
Սարփանդն հետո վիտակելու չելիք: Հմետ. Վար-
փան Աշխ. էջ 422 “Հէր եւ Զարփանդ գաւառն
Խոյ էն (Խոյ. Աւրմոյ ըշի համարային կողմը): Հէր
գաւառին մէջ յիշուած նըս-որոսի եւ Փետոսի
դիբներն ննձիմ. ՀՀ. 155 անծոնօթ են. ասոնց
անուններուն պարփական կը հնձեն:

Քափի որ Հէր եւ Զարփանդ ամենէն
հրափային գաւառներն են, պափի ըսնէց թէ
գաւառաց թուումը ԽԱԱ. 8! կը կատարէ հա-
րաւէն արեւելք ուղղութեամբ, ուստի Այլ-
կուրէննաւ, ամենէն հարաւային գաւառն եղած
պիտի ըլլայ:

(Հ-ուունուինիվ)

Հ. ՀիմնօՄԱԱ

1. Հայկերէնի մէջ է գաւառականի ազդեցութեամբ կը
փոխուի ի իւր ի մասնաւորի Անայ գաւառապարքանն մէջ:

2. Անողավացան Հէր եւ Սարփանդ եւ ասոնցան
արարին գթուններն գաւառն էջ 105: “Մուտ ի Հէր եւ ի
Սարփանդ եւ ասու թէ թուննեան եւ ամենայն աշխարհն
անմարտ. էջ 108:

3. Հայ. Ս-լաման. Արբէն Սալաման Մաթ. Աւահ.
Սալաման գրաբանէիք, մէ. Տալամէ, արար. Salamä
Յացու 3, 120: Արբէն Սալաման, Սալաման մէկները հայկակ
ներէն ծագում տած էնք, վաս զի Հայոց մէկներն մէջ
Սալաման, Սալաման կամ Սալաման հետ հնձեն եր:

—♦♦♦—